

Η ΑΓΩΓΗ ΩΣ ΑΠΟΚΑΤΑΣΤΑΣΗ ΤΟΥ ΑΝΘΡΩΠΟΥ

Το να αποπειράται κανείς να εκφράσει μέσα στη σύγχρονη κουλτούρα την ορθόδοξη άποψη της αγωγής μπορεί τούτο να θεωρηθεί αν όχι εγωιστικό τουλάχιστο σεκταριστικό, και ίσως ουτοπικό. Οποιοδήποτε και αν λάβει κανείς υπ' όψη του απ' αυτά τα επίθετα, δεν εκφράζουν τις προθέσεις του γράφοντος.

Οι σκέψεις που ακολουθούν εκφράζουν απλώς την πίστη του, πως στη λύση της γενικώς αναγνωριζόμενης κρίσεως της Παιδαγωγικής Επιστήμης, κρίση που άγγιξε όλο τον παιδαγωγικό κόσμο, είναι καθήκον να δώσουν το παρών και οι ορθόδοξοι παιδαγωγοί. Κάθε χριστιανική παράδοση μπορεί να προσφέρει από τον εσωτερικό της πλούτο και να ρίξει φως σε περιοχές που ίσως αυτή έχει μια ιδιαίτερη δυνατότητα να πλησιάσει. Μια τέτοια πρόθεση ποιος καλοπροαίρετος επιστήμονας μπορεί να την ονομάσει υπεροπτική ή σεκταριστική; Άλλωστε αυτός δεν είναι ο τύπος των ενεργειών που υπηρετεί το αληθινό πνεύμα του οικουμενισμού, αφού σέβεται και διασώζει την αυθεντικότητα της παραδόσεως κάθε Εκκλησίας;

Όσα θα εκτεθούν πηγάζουν απ' ενός μεν από την πεποίθηση ότι η ορθόδοξη χριστιανική πίστη οφείλει επιτέλους να λάβει θέσεις επί των καυτών και τραγικών προβλημάτων του σύγχρονου κόσμου, αφετέρου δε από την εκτίμηση των προσφορών της Ρωμαιοκαθολικής και Προτεσταντικής Εκκλησίας στο έργο της αγωγής. Έτσι είναι περιττό, εν πρώτοις, να λεχθεί ότι η ορθόδοξη παιδαγωγική συμφωνεί με την άποψη των άλλων Χριστιανικών παιδαγωγικών, ότι δηλ. δεν είναι δυνατόν να νοηθεί αγωγή χωρίς θρησκευτική βάση, χωρίς μεταφυσικό στήριγμα. Όταν επιμένουμε να προετοιμάσουμε τον μαθητή για να ζει στον αυριανό κόσμο ευτυχισμένος και δεν έχουμε ξεκαθαρίσει το «γιατί», το «τέλος» αυτής της αγωγής, δεν είναι δυνατόν να ανταποκριθούμε στις βαθιές απαιτήσεις ούτε του παιδιού ούτε και του περιεχομένου του παιδαγωγικού λειτουργήματος. Πολύ ωραία έγραφε ο πολύς Meylan: «Μόνο το σχολείο που γνωρίζει με ακρίβεια ποιον άνθρωπο επιδιώκει να μορφώσει μπορεί να βοηθήσει στην δημιουργία αυθεντικών ανθρώπων».

Όμως από εδώ και πέρα αρχίζει η συζήτηση, διότι και η έννοια της θρησκευτικής αγωγής είναι διαφορετική στην Δύση από την Ανατολή (συνέπεια πιθανώς του γεγονότος ότι στη Δύση είναι περισσότερο τονισμένη η πτώση και όχι η Ανάσταση του ανθρώπου, η διακοπή των σχέσεων Θεού και ανθρώπου και όχι η ανασύσταση αυτών), αλλά και το περιεχόμενο της. Τούτο νομίζουμε ότι θα γίνει σαφές εφ' όσον θα προσπαθήσουμε στις επόμενες γραμμές να τονίσουμε τα βασικά, κατά τη γνώμη μας, στοιχεία αυτού που ο Β. Zenkovsky ονόμασε «Σύστημα ορθόδοξου Χριστιανικής Παιδαγωγικής».

Προηγουμένως όμως πρέπει να σημειωθεί ότι ο αείμνηστος αυτός καθηγητής της Φιλοσοφίας και της Παιδαγωγικής στα Πανεπιστήμια του Κιέβου και του Βελιγραδίου και αργότερα του Θεολογικού Ινστιτούτου του Αγ. Σεργίου των Παρισίων π. Β. Zenkovsky, συνέλαβε μεν την συγκρότηση συστήματος ορθόδοξου παιδαγωγικής, (σύλληψη που εμείς επιτραπεί να πούμε ότι μας βρίσκει επιφυλακτικούς), αλλά το σύστημα τούτο δεν το είδε τόσο ως πραγματικότητα, όσο ως ανάγκη και πρόβλημα. Με τις μελέτες του πάνω στην ορθόδοξη ανθρωπολογία και αγωγή, καθώς και με την Παιδαγωγική του εργασία κοντά στην ορθόδοξη νεολαία του Βελιγραδίου και του Παρισιού, έβαλε τις βάσεις της νέας αυτής επιστήμης. Δεν είναι δε

πιθανώς άσχετο με το περί της ορθόδοξης αγωγής ιδεώδες του το γεγονός, ότι σε προχωρημένη ηλικία (68 ετών) ζήτησε το ιερατικό χάρισμα για να ολοκληρώσει έτσι την ορθόδοξη παιδαγωγική παρουσία του.

Αλλά ας δούμε τα βασικά στοιχεία που συνιστούν την ορθόδοξη θεώρηση της αγωγής:

1. Μια παιδαγωγική που εμπνέεται από την ορθόδοξη πίστη δεν μπορεί να δει την αγωγή έξω από το σχέδιο της σωτηρίας του ανθρώπου. Ο ορθόδοξος παιδαγωγός ετοιμάζει τον μαθητή του όχι μόνο για να κατακτήσει τον παρόντα κόσμο αλλά και τον κόσμο που δεν έχει τέλος, την αιωνιότητα. Προς τούτο του διδάσκει τα γράμματα εκείνα τα «δυνάμενα σοφίσει εις σωτηρίαν» (Β' Τιμοθ. γ' 15). Ο λόγος του είναι «ο τους παίδας εις σωτηρίαν άγων» (Κλήμης ο Αλεξανδρεύς). «Επί μοκρότερον πρόίμενταίς ελπίσιν και προς ετέρου βίου παρασκευήν άπαντα πράττομεν», τονίζει ο Μ. Βασίλειος που εν διαφέρθηκε ιδιαίτερα για το θέμα της αγωγής των νέων (Μ.Γ. 31, 565, Β5).

Η σωτηρία αυτή του ανθρώπου, η διάσωσή του, αποτελεί το πρώτο μέλημα της αγωγής. Τούτο σημαίνει ότι ο ορθόδοξος παιδαγωγός α) δεν περιφρονεί την παρούσα ζωή του παιδιού, αλλά ενδιαφέρεται για την σωστή, αληθινή τοποθέτησή της, β) ότι επιδιώκει όχι την εξωτερική διαμόρφωση της συμπεριφοράς του αλλά τον εξαγνισμό της καρδιάς, γ) ότι σέβεται το ανεπανάληπτο της εικόνας του Θεού στον άνθρωπο και παρακολουθεί με εμπιστοσύνη όλη την τραγική του προσπάθεια προς επανακατάκτηση του δώρου της ελευθερίας.

Για να σέβεσαι και ν' αναγνωρίζεις τη ζωή και την αξία της πρέπει να πιστεύεις πολύ στη δύναμη της Αναστάσεως. Δεν είναι δυνατόν να μας αφήνει αδιάφορους το γεγονός ότι στην Καινή Διαθήκη κυριαρχεί η χαρά και η πίστη στη νίκη του Αρνίου κατά των δυνάμεων του κακού. Πρέπει ακόμη να μη λησμονείς ότι ο άνθρωπος παραμένει, παρ' όλες τις ταλαιπωρίες, εικόνα του Θεού και ότι το Πνεύμα το Άγιο εργάζεται ακατάπαυστα για τη σωτηρία του ανθρώπου και της κτίσεως. Ο Β. Zenkovskv, τόνισε με πολλή επιμονή, και ίσως χωρίς άδικο, τη διαφορά αυτή μεταξύ Ορθόδοξης και Ρωμαιοκαθολικής παιδαγωγικής. Κατά την Ορθόδοξη παράδοση εκείνο που προέχει είναι η πραγμάτωση της ευχής του προφητάνακτος Δαβίδ «καρδιαν καθαράν κτίσον εν εμοί ο θεός». Ο σεβασμός της ελευθερίας του άλλου δεν επιτρέπει στον παιδαγωγό να απαιτήσει τη διαμόρφωση της εξωτερικής συμπεριφοράς του παιδαγωγουμένου. Άλλωστε στην Ορθοδοξία η έννοια της ηθικής είναι απαλλαγμένη από τον νομοκανονικό χαρακτήρα που έχει στη Δύση. Αντιθέτως είναι τονισμένη ως τρόπος ζωής, θεωρείται καρπός της «καινής κτίσης», της νέας εν Χριστώ θεανθρώπινης ανθρωπότητας. Όπως είναι γνωστό, οι Πατέρες της Ανατολής είναι εκείνοι που εργάσθηκαν πρώτοι την έννοια του ανθρώπινου προσώπου. Το δε δόγμα της Αγ. Τριάδος και η κοινωνία των τριών προσώπων αποτελεί το τέλει πρότυπο αποκαταστάσεως του προσώπου και υπόδειγμα χριστιανικής αλληλεπιδράσεως — άρα και αγωγής. Στο σεβασμό του ανθρωπίνου προσώπου και στην αναγνώριση της ελευθερίας του συνέβαλε οπωσδήποτε και η κυριαρχία της αποφαιτικής θεολογίας στην Ανατολή. Ο Olivier Clément¹ γράφει: «δεν προσεγγίζει κανείς τα μυστήρια του ζώντος παρά μέσα από μια αποφαιτική θεολογία, που αρνείται κάθε διανοητικό περιορισμό σ' ό,τι αφορά στο Θεό. Δεν προσεγγίζει κανείς, επίσης, το δημιουργημένο πρόσωπο παρά μέσα από μια αποφαιτική ανθρωπολογία».

¹ Clément Olivier, Questions sur l' homme, εκδ. Stock, 1972, Paris,σελ. 36.

2. Όσα αναφέρθηκαν ως προς τον βασικό αυτό στόχο της αγωγής, μαρτυρούν πώς δε θα υπήρχαν οι διαφορές αυτές στον παιδαγωγικό χώρο, εάν δεν υπήρχαν αντίστοιχες θεολογικές και ανθρωπολογικές ασυμφωνίες μεταξύ των διαφόρων Εκκλησιών. Μοιραίο είναι οι διαφορές αυτές να επηρεάσουν και τα χρησιμοποιούμενα μέσα της αγωγής. Η Ορθόδοξη Εκκλησία εργάζεται παιδαγωγικώς χρησιμοποιώντας τρία κυρίως μέσα αγωγής: α) Το βίωμα, β) την άσκηση, γ) την εκκλησιαστική ζωή.

α. Όπως λέει ο Paul Evdokimov² η ορθόδοξη πίστη δεν ορίζεται ποτέ με ορούς νοητικής συλλήψεως, αλλ' αναδύεται, από μία βιωμένη προφάνεια, από μία «αίσθηση του υπερφυσικού». Σημειώνει δε τον στίχο του ποιήματος της Κασιανής του δοξαστικού του πρωίνου της Μ. Τετάρτης: «Κύριε, η εν πολλοίς αμαρτίαίς πειοπεσούσα γυνή την σήν α ι σ θ ο μ έ ν η θ ε ό τ η τ α» (L' Orthodoxie, σελ. 49).

Ο άγιος Μακάριος μιλάει για μια «πνευματική αίσθηση» και ο αγ. Γρηγόριος Νύσσης για ένα «αίσθημα της παρουσίας». Ο δε Ευάγγριος ο Ποντικός λέει: «εκείνος που δεν είδε τον Θεό, δεν μπορεί να μιλήσει γι' Αυτόν».

Το βίωμα, ακόμη, τονίζεται ιδιαίτερα στην Ορθόδοξη Εκκλησία χάρη στην παραδοσιακά καθολικότερη συμμετοχή του λαού στο πανηγύρι του θρησκευτικού εορτολογίου. Η υπόληψη των Αγίων, των Ασκητών, των «γερόντων» είναι μέγιστη στην Ορθοδοξία και η επίδραση της αγιαστικής παρουσίας τους αναμφισβήτητη. Στον Άγιο, ο χριστιανός βλέπει την κατάκτηση του θεανθρώπινου τύπου από ένα συνάνθρωπό του, με πρότυπη μορφή εκείνη της «κεχαριτωμένης Θεοτόκου». Έτσι το παιδί έχει την δυνατότητα να ζει, ασυνείδητα εν πολλοίς, αυτή τη μεταμόρφωση που επιτελεί στην ανθρώπινη φύση η «δεξιά του Υψίστου» και να αισθητοποιεί την έννοια της σωτηρίας. Επί πλέον ο τονισμός της αξίας του βιώματος σημαίνει πώς εκείνο που έχει σημασία κατά την ορθόδοξη αντίληψη της αγωγής δεν είναι τόσο ο λόγος, ούτε η πράξη, όσο η νέα εν Χριστώ ζωή, που αποτελεί το σκοπό της χριστιανικής μαρτυρίας. «Δεν υπάρχει, λέγει ο αγ. Γρηγόριος ο Θεολόγος, άλλο μέσο για να γνωρίσεις το Θεό από το να ζεις εν Θεώ». Έτσι το μικρό παιδί «γεύεται» τον Κύριο, πριν καν τον «γνωρίσει», χάρη στην επιτρεπόμενη ευχαριστιακή κοινωνία των νηπίων. Είναι κολοσσιαίας σημασίας η θέση αυτή της ορθόδοξου αγωγής, και τονίζει δυστυχώς το χάσμα που, έπ' αυτού του σημείου, υπάρχει με τη Ρωμαιοκαθολική Εκκλησία.

β. Όπως και προηγουμένως έτσι και σ' ό,τι αφορά στην άσκηση κυριαρχεί ο αγιαστικός χαρακτήρας. Διότι η άσκηση, στην ορθόδοξη πραγματικότητα, δεν έχει τον χαρακτήρα που της έδωσε στη Δύση ο βολονταρισμός, δεν επιδιώκει την προσθήκη ιδιοτήτων ξένων αλλά την επανακατάκτηση του «κατά φύσιν». Όπως λέει ο Evdokimov, ο «κατ' εικόνα θεού άνθρωπος προσδιορίζει ακριβώς την έννοια του «κατά φύσιν» ανθρώπου. Γι' αυτό ο άνθρωπος που πρέπει ν' ακολουθήσει τη φύση για να τελειωθεί πρέπει ν' ακολουθήσει την οδό της χάριτος και να θεωθει. Ο Ιω. ο Δαμασκηνός ορίζει την άσκηση ως «την επιστροφή αυτού που είναι αντίθετο στη φύση προς αυτό που είναι σύμφωνο μ' αυτή». Έτσι καλείται ο παιδαγωγούμενος στην εν Χριστώ ζωή μέσα από τους κόλπους της εκκλησιαστικής κοινότητας. Εκεί μαθαίνει την αξία της υπακοής κοντά σε ένα «γέροντα». Βλέπουμε πόσο νωρίς η ορθόδοξη παράδοση ένοιωσε την παιδαγωγική αξία των διαπροσωπικών σχέσεων, που με τόση ομορφιά πολύ αργότερα ο Pestalozzi έκαμε πιστεύω του. Με την υπακοή ο παιδαγωγούμενος ασκείται στην αποβολή της θνητής φύσεως και

² Βλ. Evdokimov P., L' Orthodoxie, Delachaux ex Niestlé, Neuchâtel, 1965, σελ. 49.

στην ένδυση της θείας. Το «μαρτύριο της συνειδήσεως» τον καθαίρει και τον κάνει «εύχρηστο» «σκεύος εκλογής».

Αλλ' είναι γνωστό, πως στη Δύση δημιουργήθηκε μια παιδαγωγική νοοτροπία εντελώς εχθρική και αντίθετη προς την έννοια αυτή της υπακοής. Τούτο διότι η Δύση δεν είχε την δυνατότητα να δει, λόγω των γνωστών συνθηκών της δυτικής κουλτούρας, πως μέσα στην υπακοή δεν μαραίνεται, αλλά ανθίζει το πρόσωπο του παιδαγωγούμενου. Πρέπει όμως επίσης να λεχθεί πως στην Ορθοδοξία αυτή η έννοια έχει στην πράξη συχνά αλλοιωθεί με αποτελέσματα λίαν αντιπαιδαγωγικά. Και τούτο, διότι πολλάκις τους «γέροντες δεν τους εξέλεγε ο παιδαγωγούμενος, αλλά αυτοαπεκαλούντο έτσι χωρίς να έχουν δώσει μαρτυρία του δικού τους πνευματικού θανάτου, προϋπόθεση μόνη και ενυπέρβλητη για να λάβει κανείς το χάρισμα της παιδαγωγίας.

γ. Τοιουτοτρόπως φθάνομε στο τρίτο μέσο της αγωγής, στη ζωή μέσα στην εκκλησιαστική κοινότητα. Εδώ ο παιδαγωγούμενος έχει τη δυνατότητα της γεύσης του υπερφυσικού και μεταμορφωτικού χαρακτήρα της πίστεως του, καθώς και της συνειδητοποιήσεως του σώματος του Χριστού, χάρη στη παρουσία των σύσσωμων και σύναιμων αδελφών. Η κοινότητα αυτή είναι Ευχαριστιακή. Μορφή της είναι η ενορία. Το παιδί που οδηγείται από τους γονείς του στον αυλόγυρο της Εκκλησίας, (στην ορθόδοξη ενορία όλοι οι χώροι λειτουργούν παιδαγωγικώς), οικειοποιείται το χώρο και προσαρμόζεται σ' αυτόν και στους ανθρώπους που συνιστούν την ενοριακή ζωή.

Κέντρο της ενοριακής αυτής ζωής είναι το Θυσιαστήριο. Έτσι η ενορία γίνεται τόπος αποκαλύψεως του μυστηρίου του Θεού και του μυστηρίου του ανθρώπου. Εκεί ο παιδαγωγούμενος παρακολουθεί καθημερινώς το «τέλος» της αγωγής, δηλ. τη συνεχή μεταμόρφωση της κτίσεως και του ανθρώπου, τη σωτηρία τους. Αισθάνεται, πριν καν αντιληφθεί, «το μυστήριο του αδελφού», που η ενεργοποίηση του θα είχε ασφαλώς αφάνταστα ευεργετική επίδραση στις υγιείς διανθρώπινες σχέσεις. Εκείνο όμως που ιδιαίτερα χαρακτηρίζει την παιδαγωγικότητα της ορθόδοξης ενορίας είναι ότι αυτή, εκ παραδόσεως, αποτελεί τόπο προσλήψεως ολόκληρης της παιδικής και νεανικής προσωπικότητας. Στην Ελλάδα π.χ. όλες σχεδόν οι αυλές των ναών είναι τόπος παιγνιδιού των μικρών και συναντήσεως των ενηλίκων.

3. Ο μορφωμένος, τέλος, άνθρωπος κατά την ορθόδοξη πίστη είναι ανάγκη να μη θεωρηθεί ανεξάρτητα από τον τελικό σκοπό της αγωγής, δηλ. τη σωτηρία και αποκατάσταση του ανθρώπινου προσώπου. Είναι εκείνος που έφθασε σε μια εσωτερική καλλιέργεια και ωριμότητα ικανή για να αποκτήσει «νουν» και «εικόνα» Χριστού. Αφού προηγουμένως πέρασε από το «θάνατο», έγινε πλέον όλος πρόσωπο, όλος φως και οφθαλμός (Μακάριος ο Μέγας).

Η μόρφωση του ανθρώπου μπορεί να θεωρηθεί μόνο υπό το φως των λόγων του Παύλου («άχρις ου μορφωθή Χριστός εν υμίν», Γαλ.,4,19). Η χριστοποίησή μας, όπως λέει ο π. Πόποβιτς, είναι η μοναδική δυνατότητα της μορφώσεώς μας. Αλλά προς τούτο είναι αναγκαία η εκπλήρωση δύο προϋποθέσεων :

α) Ότι ο παιδαγωγούμενος βοηθιέται από την αγωγή του για να παραδοθεί, να παρατεθεί στα χέρια του Χριστού. Και προϋπόθεση αυτής της εγκαταλείψεως είναι το βάπτισμα του θανάτου, η γεύση της ατομικής αποτυχίας για ανθρωποποίηση, το τραγικό βίωμα της «απελπισίας». Η μετάνοια, περί αυτής πρόκειται εδώ, καθώς και η εν προσευχή ζωή, είναι προϋπόθεση για την μυστηριακή παιδαγωγία του Χριστού στον άνθρωπο,

αλλά και του ανθρώπου προς τον άνθρωπο. Πόσο η καθημερινή παιδαγωγική πράξη πιστοποιεί την αλήθεια αυτή του ορθοδόξου βιώματος! «Δεν μπορούμε, γράφει ο ΟΙ. Clement, να εισχωρήσουμε στη κατανόηση του εν Χριστώ ανθρώπου παρά με τη μετάνοια και την προσευχή. Τότε, πιθανώς να μιλούμε (να διδάσκουμε), αλλά μέσα από κάποια σιωπή που είναι λατρεία και προσευχή». Του μετανοημένου πλέον ανθρώπου, του «πτωχού τη καρδιά» φωτίζεται ο νους από το Άγιο Πνεύμα και αυτός ο ίδιος γίνεται μορφή Χριστού, μορφωμένος.

β) Ότι στη σύγχρονη Χριστιανική κοινότητα που ζει ο νεαρός χριστιανός έχει τη δυνατότητα να βρει και να μιμηθεί μια αληθινή μορφή του Χριστού. Να διακρίνει στη στάση της Εκκλησίας έναντι του κόσμου, τη μαρτυρία του Χριστού και, στα παιδαγωγικά του πρότυπα ενσαρκωμένη την κηρυττόμενη θεανθρωπότητα. Αλλά τούτο αποτελεί πρόβλημα και όχι πάντοτε ορατή πραγματικότητα.

Όταν οι δυο αυτές προϋποθέσεις εξασφαλιστούν, η χάρη του Θεού δημιουργεί τον μορφωμένο άνθρωπο που έχει βασικά γνωρίσματα: α) την ελευθερία και β) την αγάπη.

Η ελευθερία αποτελεί βασικό του γνώρισμα: «ου το πνεύμα Κυρίου, εκεί ελευθερία!» (Β' Κορ.,3,17). Ο ελεύθερος δεν δεσμεύεται από τους τύπους, «υπό ουδενός ανακρίνεται», ενώ αυτός «ανακρίνει τα πάντα. Με την εθελούσια αποβολή από την καρδιά του κάθε τάσης ιδιοκτησίας και προσκόλλησης στο παροδικό, κατέχει όλο τον κόσμο. Ο πνευματικός άνθρωπος είναι ελεύθερος απ' όλα· μόνο το πνεύμα του Θεού δεσμεύει την καρδιά του. Ο μορφωμένος άνθρωπος είναι τελικά ο «απελεύθερος Χριστού»(Α' Κορ.,7,22) ο πνευματικός άνθρωπος, που κινείται πέραν του καλού και του κακού, στο χώρο της αλήθειας(1ω.,8,32).

Η αγάπη είναι η έκφραση του προσώπου του «μορφωμένου» ανθρώπου. «Ο Δημιουργός μας, σημειώνει ο άγιος Γρηγόριος ο Νύσσης, μας έδωσε την αγάπη σαν έκφραση του ανθρωπίνου μας προσώπου». Και τούτο δεν μπορούσε να είναι αλλιώς, αφού, όπως ειπώθηκε παραπάνω, ο μορφωμένος άνθρωπος είναι εκείνος που πέρασε από το βάπτισμα του πνευματικού θανάτου και γεννήθηκε ξανά από το Άγιο Πνεύμα. Μόνο ο άνθρωπος που νέκρωσε τα πάθη του μπορεί ν' αγαπήσει κάποιον άλλον έξω από τον εαυτό του. Η αγάπη του ανθρώπου από τον άνθρωπο είναι καρπός της εργασίας του Αγίου Πνεύματος και, όπου έτσι παρατηρείται, μαρτυρεί την αποκατάσταση εν Χριστώ του παιδαγωγού ή του παιδαγωγούμενου.

Φθάνοντας στο τέλος αυτής της σύντομης έκθεσης μιας ορθόδοξης σύλληψης του παιδαγωγικού ενεργήματος, καταλαβαίνουμε πως η υπάρχουσα σήμερα πραγματικότητα πίστεως και ζωής- και στους Ορθοδόξους και στους Καθολικούς- ελάχιστα καθρεφτίζεται στην ανωτέρω εικόνα. Και τούτο διότι στο σύγχρονο κόσμο η παρουσία των «χριστιανικών κρατών» φαίνεται ουσιαστικώς ανύπαρκτη ή αλλοιωμένη. Έτσι δεν είναι, δυνατόν οι άνθρωποι να διακρίνουν όχι απλώς τη διαφορά απόψεων επί ενός συγκεκριμένου κοινωνικού προβλήματος (όπως π.χ. η Αγωγή) μεταξύ του ενός ή του άλλου χριστιανικού λαού, αλλά ούτε και να ιδούν μια χριστιανική θέση - πράξη έναντι των τεραστίων προβλημάτων του συγχρόνου ανθρώπου (πείνα, δουλεία, πόλεμος κ.α.). Ο επιεικέστερος λοιπόν χαρακτηρισμός του αναγνώστη για τα γραφόμενα θα ήταν: ουτοπικά! Παρ' όλα αυτά ελπίζουμε πως θα συμφωνήσει ότι η σημερινή πραγματικότητα, πραγματικότητα οδύνης, είναι ακόμα πιο οδυνηρή όταν καθρεφτίζεται στην ορθόδοξη σύλληψη για την αγωγή του ανθρώπου. Η τραγική διαπίστωση της μέγιστης απόστασης που χωρίζει τη σύγχρονη

χριστιανική πραγματικότητα από την αληθινή ορθόδοξη πίστη για τον άνθρωπο και την αγωγή του, δεν οδηγεί, όσους αξιώθηκαν να πιστεύουν, σε α π ε λ π ι σ ί α αλλά σε μετάνοια.